

Haçlı Seferleri ve Haçlı Ticaretinin Ardından Han ve Kervansaraylar ^a

OLIVIA REMIE CONSTABLE

Çeviren / Translated by

 MUSTAFA YILDIRIM ^b

Geliş Tarihi: 26.12.2019 | Kabul Tarihi: 18.01.2020

Öz: Haçlıların Yakın Doğu'ya gelişi bölgeye savaş getirmiş ancak aynı zamanda, Mısır, Suriye ve Haçlı devletlerinde Batılı tüccar varlığının artışı da sağlamıştır. Bu Batılı tüccarların, ticari mallara ve yerel pazarlara erişim sağlamaya yönelik faaliyetleri için kurumsal ve politik desteğe ihtiyacı vardı. Birçok açıdan ihtiyaçları, aynı ticari alandan beslenen o zamanki Müslüman ve Yahudi tüccarların ihtiyaçlarına paraleldi. Öte yandan, Haçlıların ve tüccarların varlığı, 12. ve 13. yüzyıllarda Yakın Doğu'nun ticaret yapısına yeni baskılar ve talepler getirdi. Talep alanlarının en önemlilerinden biri de barınma ve güvenlik ihtiyacıydı. Sadece tüccarların kaldığı hanların bazılarında ait terminoloji ve işlevinin kronolojik bir analizi, Haçlı Seferleri boyunca ve sonrasında Yakın Doğu'daki uluslararası ticaretini şekillendiren ticari altyapıdaki değişimleri ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Yakın Doğu, han, kervansaray, tüccar.

^a Bu makale Olivie Remie Constable tarafından kaleme alınmış ve Washington'daki Dumbarton Oaks'da *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* Dergisi'nde 2001 yılında yayınlanmıştır.

www.doaks.org/etexts.html s.145-157.

^b Ankara Üniversitesi, SBE, Tarih Programı
myildirimbjk@gmail.com

Fundûq, Fondaco, and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade

Abstract: The arrival of the Crusaders in the Near East brought warfare to the region, but their coming also encouraged an increased presence of Western merchants in Egypt, Syria, and the Crusader states. To gain access to commercial goods and local markets, these Western traders needed institutional and political support for their activities. In many respects, their needs paralleled those of contemporary Muslim and Jewish traders operating in the same commercial sphere. On the other hand, the presence of Western Crusaders and merchants also put new pressures and demands on the structure of trade in the Near East during the twelfth and thirteenth centuries. One of the most critical areas of demand was the need for lodging and security. A chronological analysis of the terminology and function of certain types of merchant hostelry reveals shifts in the commercial infrastructure that shaped long-distance trade in the Near East during and after the era of the Crusades.

Keywords: Crusaders, Near East, khan, caravanserai, merchant.

Hristiyan, Yahudi ve Müslüman tüccarlar, ticari malları için güvenli depolama alanlarının yanı sıra, kendileri ve hayvanları için de kısa ve uzun süreli konaklama ihtiyacı duymaktaydı. Ortaçağ İslam dünyasında, bu ihtiyaçlar çeşitli şekillerde karşılanabiliyordu. Ortaçağ'da uzun süre yaygın olan tüccarların kaldığı hanlar arasında Yunanca "funduq" ve Farsça "khan" terimleri bulunmaktadır. Bu terimler- funduq (fanadiq) ve khan (khanat) – müslümanların Orta Doğu'daki fetih hareketlerinden sonraki ilk yüzyıllarda Arapça'ya girmiş ve 10. yüzyıla gelindiğinde ikisi de kabul görmüştü. Bazen modern bilim adamları kadar Ortaçağ seyyahları tarafından da eş anlamlı gibi kullanılsa da bu iki terimin kökeni ve amacı farklıydı. Bu farklılık, iki kurumun da birlikte anıldığı kaynaklarda açıkça anlatılmıştır. Örneğin, 10. yüzyıl Müslüman seyyahı İbn Havkal, Nişabur'da bu yapılardan hem han hem de kervansaray olarak söz ederken, başka yerlerde ise handan kastı ev veya hamam olmuştur; ayrıca kervansaraydan bir yardım kuruluşu (vakıf) olarak söz etmiştir.¹ Mimari olarak, iki kurumun binalarını birbirinden ayırt etmek çoğunlukla imkânsız olduğundan bilim insanları, aradaki farklardan ziyade şekil ve işlevlerindeki benzerlikleri üzerinde durmuştur.²

Aslında, bu iki kurumun Ortaçağ anlayışında farklılıkların, örtüşmelerin ve değişimlerin gözlemlenmesi, Haçlı Seferleri sırasında ve sonrasında Yakın Doğu'daki ticaret ve seyahat ortamının değişen iklimine ışık tutmaktadır. Ortaçağ'ın başlarından 12. yüzyıla kadar çoğu zaman han ve kervansaray arasında dikkate değer işlevsel bir örtüşme olabileceği görülmektedir. Her ikisi de tüccarlar, hacılar ve diğer seyyahlar için ücretsiz veya ücretli konaklama sağlayan yerler olarak hizmet vermiştir. Ancak, aralarında az da olsa coğrafi ayırım vardı. Çünkü kervansaray, Orta ve Doğu İslam dünyasında baskınken; han, Akdeniz'e sınırı olan topraklarda daha yaygındı

¹ İbn Havkal, *Suret'ül-Arz* (Ed. M.J. de Goeje, H. Kramers), Leiden, 1967, s.184.

² Hillenbrand, R., *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*, New York, 1994, s. 340.

(özellikle de Bizans etkisine veya hâkimiyetine maruz kalmış bölgelerde). 12. ve 13. yüzyıllarda han ve kervansaray arasındaki ilişki değişmeye başladı. Bu değişimde, Avrupalı tüccarların ve Haçlıların Akdeniz kıyısındaki İslam şehirlerine gelmesi ve akabinde aynı kökenden gelen han anlamındaki “fondaco” kelimesini kullanmaları, bu kelimenin buralara yerleşmesinde hızlandırıcı bir etkisi olmuştur. Bu durum hem Müslümanların hem Hıristiyanların kafasında yeni bir han ve kervansaray anlayışına yol açtı.³

Her bir terimin ortaya çıkışı ve kazandığı anlam, bu üç kurumun değişen rollerine dayanıyordu. Arapça bir kelime olan “funduq”, Yunanca “Pandocheion’dan” gelmektedir ki han, meyhane ve hatta umumhane anlamında kullanılmıştır.⁴ Örneğin, Luka İncil’inde (10:35) Samiriyeliler, kurtardıkları adamı bir pandocheiona getirdiğini anlatmaktadır. Bu kıssa, pandocheionun, diğer eski Yunanca alıntılarda olduğu gibi kâr amacı güden bir han olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü anlatılan kıssada, Samiriyeliler kötürüm olan misafirin bakım masrafları için hancıya para bırakmış. Metinler ve arkeolojik veriler bu tür hanlara son dönem Roma dünyasında yol boyunca rastlamanın mümkün olduğunu göstermektedir. Ücretlerine dair herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen pandocheionun kalıntıları Batnae (Suruç) ve Edessa arasındaki güzergâh boyunca uzanmaktadır. Edessa’nın valisi Aurelius Dasius’un 3. yüzyılın sonlarında buraya seyyahların yiyip içebilecekleri ve istirahat edebilecekleri bir “pandocheion” inşa ettirdiği kapısındaki Yunanca ve Latince yazıtlardan anlaşılmaktadır.⁵

Yabancılar ve fakirler için konaklama sağlayan hayır ku-

³ Ortaçağ’da Yahudi tüccarların ve seyyahların “fanadiqleri” kullandıkları Kahire’deki (Gize) belgelerde görülür. Geniş bilgi için bkz. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Los Angeles, 1967, s.349-350; Olivie Remie Constable, *The Funduq and Fondaco in the Context of Cross-Cultural Relations in the Medieval Mediterranean World*, “Müslim-Arab Civilization: The Non-Muslim Dimension”, Royal Institute for Interfaith Studies, Amman, Jordan, 16-21 August 1997.

⁴ Strabon, *Geography*, Cambridge, 1988, s.410; Polybius, *The Histories*, Cambridge, 1922, s.276; Epictetus, *Enchiridion*, (ed. H.Schenkl), Leipzig, 1916, s.11.

⁵ C.Mango, “A Late Roman Inn in Eastern Turkey,” *Oxford Journal of Archeology* 5, 1986, s.223-231.

rumu anlamına gelen “pandocheion” terimi, “xenodocheion” kelimesine daha az rastlansa da Bizans dünyasında daha sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Xenodocheion’ların bazılarının iyi işlerle anılması “Bizans Pandocheion’u” anlayışına dâhil edildi. Çünkü diğer antik yapıtlardan farklı olarak, daha sonraki “pandocheionlar” yardımsever ve misafirperver bir yapı özelliği taşımaktadır. Diğerleri ise sıradan hanlar olarak iş görmeye devam etmiştir. Bazıları gariban yolcuları misafir etmek için kiliseler veya manastırlar ile bir arada inşa edilmiş olsa da çoğu “Bizans Pandocheion’ları” özel mülkiyete aitti. John Chrysostom, 4. yüzyılın sonlarında, “pandocheionun” hem yolcuların hem de hayvanların durup dinlenebileceği yol üzerindeki mekânlar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, ‘Bizans Pandocheion’ları” insanlara kendi evlerini misafirlerini ücretsiz olarak kalabileceği “İsa’nın Pandocheionu” olması konusunda teşvikte bulunmuştur. Görünüşe göre bu öğütler etkili olmuş, çünkü daha sonraları holografik sanatçı Symeon Metaphrastes'e göre, Chrysostom konuşur konuşmaz Theodorichos adında birisi kendisinin ve çocuklarının yaşayabileceği kadar mal varlığını bir kenara ayırmış ve kalan tüm mal varlığını kilisenin “pandocheionuna” hibe etmiştir.

Arapça metinler, 10. yüzyıla gelindiğinde tüm İslam dünyasında hanlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Muhtemelen pansiyonlar da ya yeni vakıflar olarak ya da mevcut “pandocheionun” uyarlamaları olarak daha önce de mevcuttu. Müslüman tarihçi el-Taberî, 900 yılında Halife el-Mutezid’in Halep’e giderken Alexandretta (İskenderun) yakınındaki “Funduq el-Hüseyin” adında bir yerden geçtiğini yazmıştır. Kesin olmamakla birlikte ancak adının el-Hüseyin kısmı Müslüman bir vakfı akla getirmekle birlikte burası eski bir “pandocheion” bölgesi olabilir.⁶ İbn Havkal ve el-Makdisî dâhil olmak üzere 10. yüzyıl coğrafyacıları da aynı şekilde İspan-

⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk*, Vol. V., Beyrut, 1995, s.635; Hillenbrand, *Islamic Architecture*, s. 334. Suriye ve Ürdün'deki birçok tarihi yapıda “pandocheion” görülebilir.

ya'dan Horasan'a kadar Müslüman şehirlerinde bulunan bu hanlardan bahsetmişlerdir.

Vakıf kuruluşlarından gelen mevcut belgeler, Müslüman hanların Bizans soyunun hayırsever ruhunu koruduğunu ve hatta artırdığını göstermektedir. Remle'de 913 tarihli çok eski bir vakıf yazıtı, bir hanı tüm sınırları ve haklarıyla, arsasıyla, binasıyla, alt ve üst katlarıyla bir vakıf olarak kaydetmiştir.⁷ Aynı yüzyılda daha sonra, İbn Havkal, bir zamanlar han, kervansaray ve diğer gelir kaynakları ile desteklenen ve çeşitli faaliyetleriyle iyi işlere adanmış olan bu çeşit vakıfların Suriye, İran, Yemen, Mısır, dâhil olmak üzere İslam dünyasının tüm bölgelerinde kurulduğunu bildirmiştir.⁸ İbn Havkal'a göre, bu vakıfların hepsi onun zamanına kadar ortadan kaybolmuştur, ancak daha sonraki kayıtlar bu iddiayla tezat teşkil etmektedir ve Ortaçağ Müslüman hanı ile iyi eserler arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir.

Diğerleri hayır işlerine harcanmak üzere yapılmış sıradan hanlar iken, bazıları da gariban yolcular için ücretsiz konaklama sağlamıştır. Kahire'deki eserlerin bazı bölümlerinde 12. yüzyıl ve sonrasıyla ilgili cüzlerde Yahudilere ait hanlardan söz edilmektedir. Bu binaların bakımı kamu tarafından sağlanmaktaydı ve Yahudi mültecileri barındırmak veya kamu hazinesine gelir getirmek için kullanılmaktaydı.⁹ Memlûklü tarihçi el-Makrîzî de aynı şekilde, 12. yüzyılın sonlarında Selahaddin'in "Masrur" adındaki kölesinin Kahire'de savaş mahkûmları ve yoksullar için bir vakıf kurduğunu kaydetmiştir. Bu geniş hanın doksan dokuz odası ve Cuma namazı kılınması için bir camisi bulunmaktaydı. Ayrıca, Masrur kendi evini de bir medreseye dönüştürmüş ve küçük bir hanın geliri de bu medreseye bağış olarak gitmiştir.¹⁰ 1180'lerde Endülüs coğrafyacısı ve seyyahı İbn Cü-

⁷ M.Sharon, "A Waqf Inscription from Ramlah," Arabica Vol. XIII, 1966, s.78-79.

⁸ İbn Havkal, *Suret'ül-Arz*, s. 184.

⁹ M.Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden, 1976, Belge no: 65, 67, 69, 72, 80-82 v.d.

¹⁰ Makrîzî, *El-Hitatü'l-Makrîziyye*, Vol. II., Bulak (Gize), 1853, s.92; Konuyla ilgili bir başka değerlendirme için bkz. Makrîzî, *Les marche's du Caire: Traduction*

beyr, Suriye'de de benzer bir durum gözlemlenmiştir. Musul hükümdarı, ücret ödemeye gücü yetmeyen fakir yolcuları misafir etmek için Irak ve Suriye arasındaki şehirlerde hanlar inşa ettirmiştir.¹¹

Mimari olarak, hanlar genellikle bir ya da iki katlı, merkezi kare bir avlunun etrafına inşa edilmiştir. Tüccarlar ve diğer sakinler avlu etrafındaki odalarda ya da üst katlarda ağırlanırken, mallar ve hayvanlar zemin kata yerleştirilirdi. Özellikle kırsal alanlarda, bu yapıların etrafına surlar örülmüştür.¹²

12. yüzyılda, Yakın Doğu'daki ticaret, seyahat ve savaş koşullarının değişmesi, han kurumunu da değiştirmeye başlamıştır. Müslüman ve Yahudi yolcular hanları elinde bulundurmaya devam ederken, Haçlı Seferleri boyunca Mısır'a, Suriye'ye ve Filistin'e yeni gelen Avrupalı Hristiyan tüccarların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hanın yeni türleri ortaya çıkmıştır. 12. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Güneydoğu Akdeniz'de hanlar üç çeşitti. Birincisi, Yahudi ve Müslümanlığın etkisiyle ortaya çıkan hanlar (Funduq); ikincisi Müslümanlığın hüküm sürdüğü Mısır ve Suriye'deki Hristiyanlığın etkisiyle ortaya çıkan han (Fondaco)¹³ ve üçüncüsü de Haçlı Devletlerindeki Hristiyanlığın etkisiyle ortaya çıkan hanlardır (Fondaco).¹⁴

Birinci tür hanlar (funduq), öncelikle Müslüman ve Yahudi tüccarlar için bir şehir hanı ve depo olarak hizmet vermiştir. Bu han, sık sık hayır amaçlı niyetle ilişkilendirilmiştir. Hanlar, tüccarlar ve diğer yolcular için ücretsiz ya da ucuz konaklama imkânı sağlayarak kendi içinde hayırlı bir amaç için kurulabili-

annoté e du textede Maqrîzî, Vol. XIV. (Ed. A. Raymond and G. Wiet) in *Textes Arabes et études Islamiques*, 1979, s.133-135.

¹¹ İbn Cübeyr, *Rihle*, (Ed. W. Wright and M. J. de Goeje), London, 1907, s.126.

¹² Bu dönemdeki hanlarda, mimari çalışmaların çoğunda zaman ve yer bakımından çok sayıda farklı yapılar görülmektedir. Detaylı bilgiler için bkz. Hillenbrand, "The Caravansarai" *Islamic Architecture*, Leiden, 1990, s.331-376; N. Elisseeff, "Khan", Vol. IV, Leiden, 1990, s.1010-1017; K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961; M. Kiani, W. Kleiss, *Karavansarayha-ye Iran (Iranian Caravansarais)*, Tehran, 1995.

¹³ Fundico, Funtico, Fundaco gibi kelimelerin belgelerde çok farklı sayıda kullanımı olsa da bu çalışmada İtalyanca versiyonu olan "Fundaco" kullanılmıştır.

¹⁴ Bu çalışmada "pandocheionun" güncel kullanımı dikkate alınmamıştır.

yordu. Yine de hanlar çoğunlukla konaklama ve depolama için ücret talebinde bulunmuş ve elde edilen gelir, cami, sinagog, okul veya yoksula yardım gibi hayırlı işlerde kullanılmak üzere tahsis edilmiştir.

İkinci tür hanlar ise, Müslüman şehirlerinde, özellikle de İskenderiye'de, yabancı Hristiyan tüccarların konakladığı ve ticari faaliyetlerden bulunduğu mekânlar şeklinde kök salmış olanlarıydı. Birinci tür hanlarla (Funduq) yakından ilişkili olmasına ve halen Arapçada aynı isimle anılmasına rağmen, bu hanlar (fondaco) uygulama ve kullanım amacı bakımından oldukça farklıydı. Genel anlamda, bu tür bir han yabancı yolculara ev sahipliği yapmakta ve mallarının depolanması için güvenli bir yer sağlamaktaydı. Örneğin, Müslümanlara ait İskenderiye'de iş yapan Venedikli veya Cenevizli tüccarların Venedik veya Cenevizli bir handa ikamet etmesi bekleniyordu. Onların bakış açısına göre kurum, yabancı bir şehirde kendi vatandaşları arasında kendilerini güvende hissedebilecekleri tanıdık bir konaklama yeri sağlamaktaydı. Müslüman şehir yetkilileri açısından ise kurum, şehre gelen yabancıların zapt edilebildiği, kontrol edilebildiği ve mallarının vergilendirmesi için değerlendirilebildiği bir yer sağlamaktaydı. Bölgedeki Müslüman hükümetler, sakinlerine genellikle kendi dinlerine, kanunlarına ve geleneklerine göre yaşamalarına izin veren Batı hanlarına özel ayrıcalıklar tanımıştır. 13. yüzyılın başlarına gelindiğinde, önemli Batılı ticaret şehirlerinin her biri, tüccarları için Mısır'da bir han hakkı kazanmıştır.

Hanların üçüncü türü olan han (Fondaco) ise, genel olarak Venedik, Ceneviz, Pisa ve diğer milli hanlara verilen ticari imtiyazlar ve iç idari yapılarına odaklanan sorularla, önemli ölçüde bilimsel açıdan dikkat çekmiştir.¹⁵ Kurumun bu biçiminin kö-

¹⁵ Konu üzerindeki çeşitli değerlendirmeler için bkz. D.Jacoby, "*Les Italiens en Egypte aux XIIe et XIIIe siècles: Du comptoir à la colonie?*" and M.T.Mansouri, "*Les communaute's marchandes occidentales dans l'espace Mamlouk (XIIIe-XVe siècle)*," in *Coloniser au moyen age*, (Ed.M.Balard and A.Ducellier), Paris, 1995; P.Racine, "*Les de'but's des consulats Italiens outre-mer*," in *Etat et colonisation au moyen age et à la Renaissance*, (Ed.M.Balard), Lyon, 1989, s.267-276.

kenlerine daha az dikkat edilmiştir, zira Yakın Doğu'ya gelen Batılı tüccarların, hanın yerel kurumunu kendi ihtiyaçlarına uygun şekilde uyarladıkları düşünülmektedir. Özellikle Müslüman yazarların bu özel Batılı yerleşim bölgelerini Arapça kelimeyle adlandırmaya devam ettiği gerçeği göz önüne alındığında, böyle bir düşünce mantıklı gelmektedir. Öte yandan, şu ihtimali de göz önünde bulundurmalıyız ki bu hanlar, Batı Akdeniz'den Avrupalı tüccarlarla gelen ve aralarında fırınlar, kiliseler, belirlenmiş günlerde hamamların kullanımı, şarap tüketme izni, vergi ayrıcalıkları ve gece sokağa çıkma yasağının da bulunduğu bazı hak ve kısıtlama koşuluyla yabancı tüccarlara onların mallarına tahsis edilmiş binalardı. Şüphesiz, hanları sınırlı bir konut ve ticari yerleşim bölgesi olarak görme anlayışı, Müslüman ve Hristiyan İspanya'da belgelenen eski kurumlara, Batıların Mısır'da karşılaşacakları han türünden daha yakın görünmektedir.

İtalyan tüccarlar, Mısır'da 10. yüzyılın başlarında ticarete başlamışlardır, ne var ki hanlar hakkında günümüze kadar gelen en eski kaynağa ancak Pisalılar ve Fâtîmî Halifesi el-Zafir arasındaki 1154 yılındaki antlaşmada rastlamaktayız.¹⁶ Hanların Mısır'da kökleri çok eskiye dayansa da Akdeniz'in batısında daha sağlam belgelere dayalı eski örneklerle rastlamak da mümkündür. Bu antlaşmadan dört yıl önce 1150'de, Pisalılar, Akdeniz'in diğer ucunda benzer bir anlaşma yapmış ve Müslüman Valensiya'da han inşa edilmesi için girişimlerde bulunmuştur. 1146'da hem Kastilya kralı hem de Barselona kontu, Cermen'e şehri ele geçirme konusunda yapacağı deniz yardımları karşılığında Almeria'da birer adet han, hamam, fırın ve bahçe vaat etmişti. ¹⁷12. yüzyılın başlarında, Sevilla'da Müslüman bir pazar müfettişi olan İbn Abdûn, yabancı tüccarların "sabaha kadar dost ahalinin himayesi altında olacakları bir han" içinde barındırılmasını emretmiştir.¹⁸ Bu gece konaklama-

¹⁶ M. Amari, *L'diplomi Arabi del R. Archivio Fiorentino*, Floransa, 1863, s.243.

¹⁷ C. Imperiale, *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*, V.III., Roma, 1936.

¹⁸ İbn Abdun el-İşbilî, *Risale*, Kahire, 1955, s.18.

sı Mısır'daki hanlarda standart bir hal almış ise de daha sonraları buralarda ikamet eden birçok han sakini tarafından yadır-
ganmıştır.

Mısır'daki Avrupa hanları gerek Doğu veya Batı modeline dayalı olsun gerekse de olmasın, yerli Müslüman hanlarından belirgin bir şekilde farklılardı. Eski Doğu hanlarının aksine, yeni Hristiyan hanlarının yardım amacı taşıdıklarına dair bulgulara rastlanmamaktadır. Hristiyan hanlarının hem İtalyanlara hem de Mısır idaresine ticari vergiler ve gelirler aracılığıyla yarar sağlamayı amaçlayan, tamamen “kâr amaçlı” girişimler gibi görünmektedir. Her iki taraf da güvenlik ve finansal avantajlar elde etti. Avrupalılara vatandaşları arasında yaşayabilecekleri, belirli ayrıcalıklardan yararlanabilecekleri, mallarını depolayabilecekleri ve işlerini yapabilecekleri güvenli bir yer temin edilmişti. Aynı zamanda, Mısır hükümeti, Hristiyan tüccarların yerel halktan ayrı kalmaya devam edeceğinin ve şehir yetkilileri tarafından yakından denetleneceğinin teminatını almıştı. Han binaları, Müslüman hükümete aitti ve bakımını yine Müslüman hükümet yapardı, geceleri ve Müslümanların namaz kıldığı vakitlerde kapıları dışarıdan kilitlenirdi. Bu tür hanlara getirilen düzenleme ve ayrıştırma sayesinde sıradan Mısır hanlarından ayrılıyordu. İlk hanlar, muhtemelen coğrafi bir köken veya ticaret dalını paylaşan bazı Müslüman veya Yahudi tüccar grupları tarafından himaye edilmiş, ancak bu bölünme resmi bir zorunluluktan ziyade kişisel tercihlere ve ticari rahatlığa dayanıyor gibi görünmektedir.

Han kurumunun 12. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da hızla geliştiği görülmektedir. Selahaddin Eyyûbî ile Pisalılar arasındaki 1173 tarihli anlaşma, Pisalıların bir hana girişini tekrar temin etmiş ve 1182'de Selahaddin Eyyûbî, Bağdat'a İtalyan tüccarları Mısır'a giden silah ve önemli malların tedarikçileri olarak desteklediğini doğrulayan bir yazı kaleme almıştır.¹⁹ Selahaddin'in durumu açıklamaya ve doğrulamaya ihtiyaç

¹⁹ Amari, *L'diplomi Arabi del R. Archivio Fiorentino*, s.258. Selahaddin'in mektupları, İbn Vasil ve Kalkaşandi tarafından yazılarak çoğaltılmıştır.

duyması kayda değerdir ki bu durumda hanların askeri ve politik gerilimlerin ortasında bile olsa, Müslüman-Hristiyan ekonomik ilişkilerinde yeni bir girişimi temsil ettiğini göstermektedir. Aslında, Haçlı Savaşları hem Müslümanları hem de Hristiyanları ilgilendiren ticari ilişkilerin düzenlenmesi ve kurumsallaşması yönündeki ortak isteğin aracısı olmuş gibi duruyor. Hanlar, düşmanlığın devam ettiği dönemde her iki taraf için de güvenlik ve ayrışma sağlamıştır.²⁰ Venedik, İskenderiye'de 1184 yılında bir han almış, Cenevizliler de 13. yüzyılın başlarında bir hana kavuşmuştur.²¹ Barselona, Floransa ve Marsilya dâhil diğer Batı şehirleri de daha sonra İskenderiye'de hanlar almıştır. ²² Müslümana ait Suriye şehirlerinde Mısır hanları kadar önemli olmasa da Batılı Hanlar da mevcuttu. Erken Haçlı döneminde kurulan bu sistem, 16. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın Mısır'ı fethinde de ayakta kalmıştır.

Mısır'daki hanlar ile Haçlı Levant'takiler arasındaki farklılıklar, kurumların birbirinden bağımsız olarak gelişmiş olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Haçlı şehirlerindeki hanlar, Mısırlı benzerlerinden biraz daha önce ortaya çıkmış olup farklı bir yapıya ve yerleşim işlevine sahiptilerdi.²³

Müslüman şehirlerdeki Hristiyan ticaret topluluklarının fiziksel ve yasal sınırlarını duvarlarına yansıtan Mısırlı hanların aksine, Hristiyan Akka, Sur ve Antakya'daki hanlar sadece Venedikliler, Cenevizliler ve diğer yabancı topluluklar tarafından ele geçirilen büyük şehir mahallelerinde bulunan binalardan ibaretti. Mısır ile yapılan ticari antlaşmalar bir han için neredeyse hiç değişmeyen düzenlemelerden söz ederken, Haçlı

²⁰ Bu konudaki bir değerlendirme için bkz. P.Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge,1984.

²¹ R. Morozzo della Rocca, A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, V.I, Roma, 1940, s.341; Jacoby, "Les Italiens en Egypte", s.81.

²² Kuzey Afrika'da ve İspanya'daki şehirlerde de benzer türde hanlar mevcuttur.

²³ Haçlı şehirlerindeki yabancı kolonilerle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bkz. D. Jacoby, "L'expansion occidentale dans le Levant: Les Vênetiens à Acre dans la seconde moitié du treizième siècle," *Journal of Medieval History* 3, 1977, 225-264; V. Slessarev, "Ecclesiae Mercatorum and the Rise of Merchant Colonies," *Business History Review* 41, 1967, s.177-197.

şehirlerindeki Hristiyan yöneticilerle yapılan antlaşmaların, çoğunlukla evlerden, sokaklardan ve meydanlardan bahsedip sadece ara sıra hanlardan söz etmesi de şaşırtıcıdır. Dini ve politik durumdaki farklılıklar nedeniyle, Haçlı Hanları, Mısır'dakilerle aynı ölçüde düzenlenmemiştir. Sadece denize açılma mevsiminde tüccarlar için kiralık konaklama yerleri ve malların depolanması, değerlendirilmesi ve hatta ticaretinin yapılması için yer sağlamışlardır. Mısır'daki sınırlı yaşam koşullarının aksine, Haçlı kentlerindeki pek çok uzun vadeli yabancı yerleşimciler millî hanların dışında kendi konutlarının sahibi olmuş veya konut kiralamışlardır. Bazı Haçlı Hanları mevcut hanları devralmasıyla hayır amaçlı gelenek de kaybolmuş görünüyor. Bunun yerine, başka yerlerdeki Batılı Hanlarda olduğu gibi, kurum ticari elverişliliğe, yerleşim ihtiyaçlarına ve ticari kazanca tahsis edilmiştir.²⁴

Hanlar, Haçlı şehirlerinde askeri fethin hemen sonrasında ortaya çıkmıştır. 1098'e gelindiğinde Antakya Prensi Bohemond, Cenevizliler'e hâlihazırda bir adet kilise, bir adet kuyu ve otuz komşu ev ile birlikte bir han hibe etmişti. Bu hibe 1127'de II. Bohemond ve 1169'da yine III. Bohemond tarafından onaylanmıştı.²⁵ Daha sonra 1140, 1153, 1167 ve 1183 yıllarında aynı şehirle yapılan Venedik anlaşmaları, Venedik han haklarını düzenli olarak yenilemiştir.²⁶ 1123'te Pactum Warmundi, Sur'da bir Venedik fonuna ve gelirlerine atıfta bulunmuştur. Aynı zamanda, Pisa'da Sur ve Akka şehirlerinde fırınlar, banyolar, değirmenler ve evlerle birlikte 12. yüzyılın sonlarında hanlar da kurulmuş ki "Fundacum Pisanorum" adında bir binaya yapılan atıfla da belgelenmiştir.²⁷ 1244'te Akka'daki Vene-

²⁴ Hanların bu işlevi, bize Haçlı şehirlerinde geçici olarak konaklanan yer olarak kullanıldığını göstermektedir.

²⁵ Imperiale, *Codice diplomatico della repubblica di Genova*, Vol.I, Belge no: 7, 47; Imperiale, *Codice diplomatico della repubblica di Genova*, Vol.II, Belge no:49.

²⁶ G.L.F. Tafel, G.M.Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, Vol.III, Viyana, 1856-1857, s.102-134.

²⁷ G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno*, Vol. MDXXXI, Floransa, 1879, Belge no:23, 31.

dik hanından elde edilen bir uzun kira gelir listesi kurumun devam eden konut yapısını açıkça ortaya koymaktadır.²⁸

Haçlı Hanları, Mısır'daki benzerlerinden daha az dayanıklı olduğundan, Akka'nın 1291'de Müslümanlar tarafından tekrar fethiyle hiçbiri orijinal biçiminde ayakta kalamamıştır. Birçoğu, sonraları kervansaray adını alsa da Müslüman egemenliği altında konaklama ve ticari işleve sahip olmayı sürdürmüştür. Örneğin Akka'daki El-Ifranj Kervansarayı, önceki Venedik hanı ile aynı noktada yer almış gibidir ve binanın yapısının bir kısmı Haçlı Seferi zamanına dayanmaktadır. Arapça adı aynı zamanda bir Frenk mirasına işaret etmektedir.²⁹ Benzer şekilde, Akka'daki Pisa Han'ı da muhtemelen mevcut El-Şuna kervansarayı ile aynı yerde duruyordu.

Bu isim değişikliği, Hristiyan egemenliğinden Müslüman egemenliğine geçişten daha dikkat çekiciydi, zira handan kervansaraya geçiş Yakın Doğu'da ticaret ve seyahat terminolojisinde daha çağdaş bir değişimin parçasıydı. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Haçlı şehirlerinde han isimlerinin ve çeşitlerinin bir karışımı bile mevcuttu. Örneğin, 1180'lerde geçen bir rivayete göre İbn Cübeyr Akka'ya ulaştığında, karavanı yerleştirmek için hazırlanmış bir han olan gümrük dairesine götürüldü ve tüccarlar yüklerini depoya bıraktıktan sonra üst katlara yerleşti.³⁰ İbn Cübeyr'in tarifi, bazı ulusal topluluklardan Hristiyan tüccarlarını barındıran hanlar ile Müslümanlar dâhil olmak üzere tüccarlar ve diğer yolcular için çok amaçlı bir han görevini gören kervansaray arasında gelişen bir ayrıma işaret etmektedir. Kelime kullanımı ve kurumsal işlevdeki bu değişimler ve örtüşmeler, han ve kervansarayları ayırt etmek için kesin kurallar koymayı zorlaştırmakta, hatta imkânsız kılmaktadır. Bununla birlikte, birtakım eğilimler hanların gelişimini

²⁸ Tafel, Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, s.393-396.

²⁹ D. Jacoby, "Crusader Acre in the Thirteenth Century: Urban Layout and Topography", *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton, 1989, s.32.

³⁰ İbn Cübeyr, *Rihle*, s.317-318.

diğerlerinden ayırt etmeyi mümkün kılmaktadır.

Hanlar, Akdeniz'de 13. yüzyıla kadar yaygınlığını sürdürdüyse de İran menşeli kervansaray kurumu İslam dünyasında her zaman mevcuttu. İlk zamanlar, han gibi kervansaray, genellikle kamu yararı için hükümdarlar ve yerel yetkililer tarafından inşa edilirdi. El-Taberî, 720'de Emevî Halifesi Ömer B. Abdülaziz'in Semerkant valisine şöyle emrettiğini kaydetmiştir: "Topraklarınızda kervansaray kurun, böylece bir Müslüman ne zaman geçerse, onu bir gün ve bir gece misafir edin ve hayvanlarına bakın. Eğer hasta ise, iki gün iki gece misafirperverlik gösterin. Bütün azıklarını tükettiyse ve yoluna devam edemiyorsa da, memleketine ulaşmak için ihtiyacı olan her şeyi sağlayın".³¹ 11. yüzyıl yazarı Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî'nin tarif ettiği Vaist'teki kervansaray da dâhil olmak üzere, diğer kervansaraylar, apaçık ticari amaçlıydı.³²

İbn Havkal'a göre, kervansaraylar 10. yüzyıldan önce vakıf kuruluşlarıyla bağlantılıydı.³³ Ne var ki, yalnızca 12. ve 13. yüzyıllarda çok sayıda vakıf bağışı almaya başladılar ve sonraki yüzyıllarda daha da çoğaldılar. Bazı kervansaraylar, Kazvin'de bir hanı desteklemek için oluşturulmuş dini bir vakfa atıfta bulunulan 1115 tarihli bir yazıtta görüldüğü gibi, bağış konusu oluyordu. ³⁴Ancak, çoğu zaman kervansarayın gelirleri bir camiye, okula ya da diğer hayırlı işlere tahsis edilirdi. El-Makrîzî, Kahire'deki Mankuruş Kervansarayı'nın 1182'de ölen Memlûklü Selahaddin tarafından kurulduğunu ve gelirlerinin hayır işlerine adandığını rapor etmiştir.³⁵ Aynı yazar, 12. yüzyılın sonlarına ait hayır amaçlı başka bir hanın daha olduğunu dile getirmiş ki burası yolu Kahire'ye düşenlerin ücretsiz kabul

³¹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, (Trans. D.S. Powers The History of Taberî) Vol. IV, Arnavutluk, 1989, s. 69.

³² Harîrî, *Makâmât*, Beyrut, 1958, s.228.

³³ İbn Havkal, *Suret'ül-Arz*, s.184.

³⁴ *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, (Ed.E.Combe, J.Sauvaget, and G.Wiet), Publications de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, Vol. XVIII, Kahire, 1937, Belge no: 2967, s. 108-112.

³⁵ Makrîzî, *El-Hitât*, Vol.II, s.93.

edildiği halka açık bir mekândı.³⁶

Bu vakıflar kervansarayların, hanların yerini almaya başladığı ve buralara yolu düşenlerin konaklanmasında daha özel bir rol üstlendiği dönemden gelmektedir. 12. ve 13. yüzyıllarda, kervansaray kurumu, Müslüman yolcuların yeni ihtiyaçlarını karşılamak için geliştikçe önceki hanların temel işlevini kademeli olarak üstlenmiştir. Bu değişim, 1181'de Şam yakınlarında "Bu kutsal han binası İslam'ın ve Müslümanların Sultanı Selahaddin'in emriyle yapılmıştır" şeklinde bir yazıt örneğinde açıkça görülmektedir. Bu resmi adlandırmaya rağmen, hanlar kısa sürede El-Arus Kervansaray'ı olarak ünlenmeye başladı. İbn Cübeyr bu kervansarayı, umuma tahsis edilmesinden sadece birkaç yıl sonra "Suriye Emiri Selahaddin tarafından yaptırılan Sultan'ın Hanı" olarak tanımlamıştır. Burası, kervansaraylarda demir kapı kullanımını yaygınlaştıktan sonra güç ve zarafetin zirvesi haline gelmiştir. Humus'tan Şam'a giden yolda nüfus, kervansarayların bulunduğu üç ya da dört yer dışında çok seyrekdir.³⁷

12. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır, Suriye, Irak ve Güney Anadolu kervan güzergâhları boyunca Eyyûbî, Selçuklu, Memlûk ve Osmanlı hükümdarları tarafından yeni bir kervansaray ağı kurulmuştur. O dönemlerde ayakta kalabilen binalara ilişkin çağdaş yazıtlar, genellikle padişahın, devlet kurumlarının ve diğer varlıklı bireylerin emriyle yeni kervansarayların çoğaldığını teyit etmektedir. İbn Cübeyr, seyahatlerinde, Musul'dan ayrıldıktan sonra tıpkı bir köyde karşılaştığı "yeni büyük han" gibi yakın zamanda inşa edilmiş pek çok kervansaray olduğunu yazmış ve hatta yolun tüm menzillerinde kervansaraylar olduğunu da sözlerine eklemiştir.³⁸ Başka bir geceyi Harran yakınlarında yeni ve büyük bir handa geçirmiş, birkaç gün sonra da Kinnesrin'den ayrılıp dinlenmek için "Türkmenlerin

³⁶ Memlûk şehirlerindeki kervansaraylardan bahseden vakıfların listesi için bkz. I. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967, s.195-198.

³⁷ İbn Cübeyr, *Rihle*, s.269; Sauvaget, "Caravansêrails syriens du moyen-âge," s.50-52.

³⁸ İbn Cübeyr, *Rihle*, s.247.

Hanı" olarak adlandırılan iyice sağlamlaştırılmış bir büyük handa mola vermiştir. Bu yoldaki kervansaraylar birer kale mahiyetindedir. Kapıları demirden olup azami düzeyde dayanıklılığa sahiptir.

12. ve 13. yüzyıllardaki kervansaraylara ilişkin veriler, şu anda sadece kurumun hızlı bir şekilde büyüdüğünü göstermekle kalmayıp aynı zamanda geç dönem Ortaçağ kervansaraylarının çağdaş hanlardan hangi yönlerden farklılaşmaya başladığını da göstermektedir. İbn Cübeyr ve diğer yolcular tarafından yapılan tarifler, kervansarayların dayanıklı bir şekilde inşa edildiğini ve hatta sağlamlaştırıldığını, ancak birçoğunun sadece çok az parçasını muhafaza edebildiğini veya hiç edemediğini göstermektedir. Bu sıkı denetim eksikliği, İskenderiye ve Şam gibi şehirlerdeki Hristiyan tüccarlar için mevcut hanların sıkı düzenlemeleriyle tezatlık oluşturmaktadır. Benzer şekilde, Müslüman tüccarlar, devlet çalışanları, ulaklar ve diğer yolcular için özellikle Suriye, Irak, İran ve Anadolu'da yolcuların uğrak yerlerinde sistematik bir biçimde pek çok kervansaraylar kurulmuştur. Şam, Halep, Humus, Musul, Busra ve İsfahan da dâhil olmak üzere birçok son dönem Ortaçağ Müslüman şehirlerinde de kervansaraylar bulunmaktaydı. Ancak, genellikle şehrin ticaret merkezinin göbeğine kurulmuş kentsel hanların aksine kervansaraylar, daha çok şehir merkezinin dışında bulunmaktadır. Ne yazık ki Müslüman hanları, yolcular için han olma özelliğini giderek kaybetmiştir. Hanlar, kentsel ticarete ve üretime giderek daha fazla tahsis ediliyor ve çoğu zaman uzun süre kalanlar için yaşam alanı, dükkân, depo ve atölye gibi çeşitli görevler görüyordu. 15. yüzyılda El-Makrîzî, hanlar yerli halk ile doluyken Kahire Kervansaray'ının yolcularla nasıl dolup taşıdığını anlatmıştır. ³⁹Aynı zamanda, Mısır'daki Avrupa Hanları, Hristiyan tüccarlar ve diğer Batılı yolcular için sıkı bir şekilde düzenlenmiş yerleşim bölgeleri olarak işlev görmeye devam ediyordu.

³⁹ Makrîzî, *El-Hitât*, Vol.II, s.92.

Hanların Haçlı Seferleri'nden sonra 12. ve 13. yüzyıllarda ortaya çıkması ve Hristiyan bölgelerindeki yeni talepler Müslümanların ticareti ve seyahat biçimlerini etkilediği için, kısmen de olsa bu değişimden sorumludur. Hanın hızlı gelişimi ve Hristiyan tüccarlar için bir yerleşim bölgesi olarak başarısı, hanın kimliğinin belirsizleşip Müslümanlar için başka konaklama mekânlarının ortaya çıkışına teşvikte bulunmuştur.

Hanların, diğer barınma mekânlarının aksine, çoğu son dönem Ortaçağ kervansarayları şahsa ait kuruluşlar olmayıp daha büyük bölgesel ağların birer parçasını oluşturmaktaydı. Kervansarayların yapılışı, yeni kurumsal kimlik kazanmanın yanı sıra, Müslüman karayolu seyahati, ticareti ve 12. yüzyılda başlayan iletişim çeşitlerinin canlanma zamanına denk gelmiştir. Posta sisteminin, 1260'tan sonra Sultan Baybars tarafından yeniden canlandırılması aynı olgunun bir parçasıydı ve sonrasında Memlûk ve Selçuk hükümdarları, kervansaraylar ve başka tesisler kurarak karadan iletişim için altyapı çalışmalarına hız vermiştir.

Kervansaraylar, Haçlı seferlerinin ardından Suriye ve Doğu İslam dünyasından gelen yolcuları ağırlayan en yaygın kurum olmuştur. Mısır'daki bazı hanlar, kervansaraylara dönüştürülmüş ancak Kahire'deki çoğu hanlar varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle bu iki terim, genel itibariyle farklı olsalar da Mısır'da Suriye'den daha fazla birbiri yerine kullanılmıştır. 14. yüzyılın sonlarında İbn-i Dokmak, Kahire'yi anlatırken kırk üç handan söz eder. Sonraki yüzyılın ilk yarısında El-Makrîzî, aynı şehirde on dokuz han ve on bir kervansaray listeler.⁴⁰ Bunlardan biri de 12. yüzyılın sonlarında El-Masrur Han'ı olarak kurulan El-Masrur Kervansarayıdır. Her ne kadar bu çeteleler terimler arasında ve bazı binaların bir isimden diğerine geçirilmesindeki belirsizliğin devamlılığını gösterse de her iki yazar da kurumların ayrı algılanması için yeterince farklılık gösterdiği kanaatindeydi.⁴¹

⁴⁰ Makrîzî, *El-Hitât*, Vol.II, s.92.

⁴¹ N.D.MacKenzie, *in his Ayyubid Cairo: A Topographical Study*, Kahire, 1992,

Aynı şekilde, çağdaş seyyahların raporları da birbiriyle örtüşen yanları olan ancak aynı işlevlere sahip olmayan hanlar olduğu fikrini desteklemektedir. Örneğin, 14. yüzyıl seyyahu Faslı İbn-i Batûta, Mısır'daki şehir ve kırsal hanlar arasındaki farklılığa dikkat çekmiştir. Kahire yakınlarında yol kenarındaki bir hanı yolcuların hayvanlarıyla yan yana oldukları bir han olarak nitelendirmiştir. Bu yorumundan öyle anlaşılıyor ki İbn-i Batuta, yoldan geçenlere hizmet veren bu kırsal tesis her ne kadar Mısır'da kervansaray olarak bilinse de Batı İslam dünyasındaki hanlarla aynı şey olarak görürdü.⁴²

Mısır'daki Hristiyan seyyahlar da Arapça kelimelerin Batı dillerine çevrilmesiyle daha kafa karıştırıcı hale getirilen han ve kervansaray terimleri hakkında yorumlar yapmıştır. Avrupalılar Mısır'daki hanları bu adla çağırırsalar da "funduq" gibi terimler sık sık Arapçada kervansaray ile karıştırılmıştır. Seyyah Lionardo di Niccolo'nun "Frescobaldi in 1384" te yaptığı İskenderiye'deki han tanımının dilbilimsel olarak belirsiz olması da kafa karışıklığı yaşadığını doğrulamaktadır. Ona göre, bütün Hristiyan Frenkler "asa" adında bir binada tutuluyor ve buranın bekçisi üzerlerine kapıyı kilitliyor ve bu isim de Müslümanlar tarafından asanın köpekleri olarak görüldüğümüz gerçeğinden geliyordu.⁴³ Fakat bundan yüzyıl sonra Flaman asıllı seyyah Joos van Ghistele, bu hanlardaki Hristiyan halka uygulanan gece sokağa çıkma yasakları dâhil olmak üzere mimari ve idari farklılıkları dile getirerek hanlar ve kervansaraylar arasındaki kesin farklara dikkat çekmiştir.⁴⁴

14. yüzyıla gelindiğinde hanlar, Suriye'de ve Irak'ta azalmış. Bu azalma, kervansarayların çoğalmasıyla ve Suriye bölgesinin Müslümanlar tarafından gidilen uzun mesafeli şehirlerle-

s.165-177.

⁴² İbn Batûta, *The Travels of İbn Battûta (1325-1354)*, (Ed. C. Defreemery and B. R. Sanguinetti), (trans. H. A. R. Gibb), Cambridge, 1958, s.110.

⁴³ L. Frescobaldi, *Visit to the Holy Places of Egypt, Sinai, Palestine, and Syria in 1384*, (trans.T .Bellorini, E.Hoade), Publications of the Studium Biblicum Franciscanum 6, Kudüs, 1948, s.42.

⁴⁴ Joos van Ghistele, *Le Voyage en Egypte de Joos van Ghistele (1482-1483)*, (Trans.R. Bauw ens-Préaux), Kahire, 1976, s.113-114.

rası karayolu güzergâhlarına ilginin artmasıyla bağlantılı olabilir. Bu arada hanlar, Batı İslam dünyasında ve az da olsa Mısır'da gelişmeye devam etmiştir ama her iki bölgede de yolcular için bir konaklama yerinden çok bir şehir antreposu, depo veya atölye halini almıştır. İbn-i Dokmak ve El-Makrîzî'nin bahsettiği Memlûk Kahire'sindeki hanların birçoğu, ticaretlerle veya ticari mal türleriyle ilişkiliydi. Örneğin, Bab el-Zuvayla yakınındaki Dar el-Tuffah Han'ı, Mısır kırsalından gelen meyveleri bulunduruyordu. Ayrıca, Turuntay Hanı, Suriye'den gelen zeytinyağının deposu olarak görev yapıyordu.⁴⁵ Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, benzer bir kurum olan "vakala" da bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Makrîzî, Suriye'den gelen tüccarların vakala Kavsun'a zeytin, susam yağı, sabun, ceviz ve diğer ürünlerle geldiğini belirterek vakalaların hanlara benzer şeyler olduğunun dile getirilmesini önemsemiştir.⁴⁶

Bazı son dönem Ortaçağ Mısır'ındaki vakıf evraklarında hanlardan bahsetmeye devam edilmiştir. Ancak bu mekânların maddi destek kaynakları yalnızca Fas'ta bilindik kalmıştır. Başka yerlerde, yeni yapılan bağışlar hanlarla çok ilişkili değildi ama nadiren de olsa eski vakıflar hayır işlerine destek sağlama-ya devam ediyordu.

1291'de Akka'nın düşmesinden sonra, hanlar neredeyse sadece Mısır ve Fas liman kentleriyle sınırlı hale gelmiştir. Haçlı seferlerinin ardından Müslüman yöneticiler Batılı tüccarların faaliyetlerini sınırlandırmaya ve işlerini belirli pazarlara yönlendirmeye çalışmıştır. Böylece hanlar, Memlûk Mısır'ında varlığını sürdürmüştür çünkü Mısır ticaretinin yapısı İskenderiye ve Kahire bölgesinde yoğunlaşmış ve Memlûk yönetimi bu akışı yakından gözlemlemiş ve vergiye tabi kılmıştır. 14. yüzyılda, Batılı tüccarlar, Haçlı şehirlerinde olduğu gibi artık serbest bir liman seçimine veya ikamet etme biçimine sahip değil-

⁴⁵ Makrîzî, *El-Hitât*, Vol.II, s.93-94.

⁴⁶ A. Raymond, *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, New York, 1984, s.44-54; N. Hanna, *An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods*, Kahire, 1983.

lerdi. Bunun yerine İskenderiye'deki hanların yoğunluğu, Doğu Akdeniz'deki Hristiyan bölgelerinin çoğunu Batılı tüccarların Kahire'den yakından denetlenebileceği ve ürünlerin daha fazla padişah hazinesine yönlendirilebileceği bu limana yönlendirmişti. Her ne kadar hanlar, özellikle Şam başta olmak üzere birkaç Suriye şehrinde hayatta kalmış ise de ticaret hacmi bakımından Mısırlı emsalleriyle hiçbir zaman bir tutulmamışlardır. Kurumun son derece disiplinli niteliği de zamanla artmış; gümrük ve diplomasi düzenlemelerince de sıkı bir şekilde kontrol edilmiştir. 15. yüzyılda, hanlardan sorumlu Avrupalı konsolosların çoğu aslında Mısır hükümetinden hizmetleri için maaş almıştır.⁴⁷

Avrupalı tüccarların devam eden varlığı ve hanın kurumsallaşması aynı zamanda kervansarayın yeni ve belirgin bir biçimde Müslüman tarzı ile gelişmesini teşvik etmiştir. Suriye, Irak, Anadolu ve başka yerlerdeki kervansaray sisteminin gelişimi, Ortaçağ'ın sonlarında Yakın Doğu ticaretinde merkez ve çevre modelini göstermektedir. Memlûklüler, kendi toprakları içinde Mısır pazarları üzerinden ticareti yönlendirmeye, iletişim ve gelirlerini siyasi ve ekonomik merkezi olan Kahire'ye yönlendirmeye çalışmıştır. Suriye üzerinden Mısır'a giden güzergahlara bağlı uzun mesafeli kervan yolları bu misyon için kritik noktalar haline gelmişti; tıpkı hükümet ve özel tüccarlar tarafından seyahat etmeyi kolaylaştırmak için yol boyunca düzenli aralıklarla kurulmuş kervansaraylar gibi.

Bu iç hatlar sistemi, artık Batılı Hristiyan tüccarlar tarafından yönetilen Doğu Akdeniz'in deniz ticareti sisteminden dil, din ve işlev bakımından farklılaştırılmıştır. Sıkı bir şekilde düzenlenmiş şehir hanları sayesinde, bu Hristiyan tüccarlar bazı Müslüman pazarlarına erişebilmiştir, ancak genellikle 13. ve 14. yüzyıllarda yeniden önem kazanan kara ağındaki Müslümanlara erişememiştir. Bu önemli Müslüman iletişim ve ticaret ağı, kervan güzergâhlarına ve Suriye ile Mısır'ı, Kızıldeniz'i, Hicaz'ı,

⁴⁷ Amari, *L'diplomi Arabi*, s. 339.

Basra Körfezi'ni bağlayan kervansaraya bağlıydı ve doğuyu göstermekteydi. Yakın Doğu'daki ticaret ve seyahat kuruluşlarının terminolojisi ve işlevlerindeki farklılıklar, han ve kervansarayın kullanımını değiştirmiştir. Aynı zamanda Hristiyan ve Müslümanların yeni ticari çıkarlarını oluşturmuş ve Haçlı Seferleri güzergâhlarını yansıtmıştır.

Kaynaklar

- Amari, M., *L'diplomi Arabi del R. Archivio Fiorentino*, Floransa, 1863.
- Constable, Olivie Remie, *The Funduq and Fondaco in the Context of Cross-Cultural Relations in the MedievalMediterranean World*, "Müslim-Arab Civilization: The Non-Muslim Dimension", Royal İnstitute for Interfaith Studies, Amman, 1997.
- Curtin, P., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge,1984.
- Elisseeff, N., "Khan," , Vol. IV, Leiden, 1990.
- Epictetus, *Enchiridion*, (ed. H.Schenkl), Leipzig, 1916.
- Erdmann, K., *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961.
- Frescobaldi, L., *Visit to the Holy Places of Egypt, Sinai, Palestine, and Syria in 1384*, (trans.T .Bellorini, E.Hoade), Publications of the Studium Biblicum Franciscanum 6, Kudüs, 1948.
- Gil, M., *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden, 1976.
- Goitein, D., *A Mediterrian Society*, Los Angeles, 1967.
- Hanna, N., *An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods*, Kahire, 1983.
- Harîrî, *Makâmât*, Beyrut, 1958.
- Hillenbrand, R., *İslamic Arthitecture: Form, Function and Meaning*, New York, 1994.
- Hillenbrand, "The Caravansarai" İslamic Architecture, Leiden, 1990.
- Imperiale, C., *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*, V.III., Roma, 1936.
- İbn Abdun el-İşbilî, *Risale*, Kahire, 1955.

- İbn Batûta, *The Travels of İbn Battûta (1325-1354)*, (Ed. C. Defreêmerly and B. R. Sanguinetti), (trans. H. A. R. Gibb), Cambridge, 1958.
- İbn Cübeyr, *Rihle*, (Ed.W.Wright and M.J.de Goeje), London, 1907.
- İbn Havkal, *Suret'ül-Arz* (Ed. M.J. de Goeje, H. Kramers), Leiden, 1967.
- Jacoby, D., "Crusader Acre in the Thirteenth Century: Urban Layout and Topography", *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton, 1989.
- Jacoby, D., "L'expansion occidentale dans le Levant: Les Vênetiens â Acre dans la seconde moitié du treizième siècle," *Journal of Medieval History* 3, 1977.
- Jacoby, D., "Les Italiens en Egypte aux XIIIe et XIIIe siècles: Du comptoir a'la colonie?" and M.T.Mansouri, "Les communautés marchandes occidentales dans l'espace Mamlouk (XIIIe-XVe siècle)," in *Coloniser au moyen age*, (Ed.M.Balard and A.Ducellier), Paris, 1995.
- Joos van Ghistele, *Le Voyage en Egypte de Joos van Ghistele (1482-1483)*, (Trans.R. Bauw ens-Prêaux), Kahire, 1976.
- Lapidus, I., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1967.
- M. Kiani, W. Kleiss, *Karvansarayha-ye Iran (Iranian Caravansarais)*, Tehran, 1995.
- MacKenzie, N. D., in *his Ayyubid Cairo: A Topographical Study*, Kahire, 1992.
- Makrîzî, *El-Hitâtü'l-Makrîziyye*, Vol. II., Bulak (Gize), 1853.
- Makrîzî, *Les marche's du Caire: Traduction annoté'e du textede Maqrîzî*, Vol. XIV. (Ed. A. Raymond and G. Wiet) in *Textes Arabes et e'tudes İslamiques*, 1979.
- Mango, C., "A Late Roman Inn in Eastern Turkey," *Oxford Journal of Archeology* 5, 1986.
- Müller, G., *Documenti sulle relazioni delle citta` toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno*, Vol. MDXXXI, Floransa, 1879.
- Polybius, *The Histories*, Cambridge, 1922.
- R. Morozzo della Rocca, A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, V.I, Roma, 1940.

- Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, (Ed.E.Combe, J.Sauvaget, and G.Wiet), Publications de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, Vol. XVIII, Kahire, 1937
- Racine, P., "*Les débuts des consulats Italiens outre-mer*," in *Etat et colonisation au moyen age et à la Renaissance*, (Ed.M.Balard), Lyon, 1989
- Raymond, A., *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, New York, 1984.
- Sharon, M., "*A Waqf Inscription from Ramlah*," (Arabic) Vol. XIII, 1966.
- Slessarev, V., "*Ecclesiae Mercatorum and the Rise of Merchant Colonies*," *Business History Review* 41, 1967.
- Strabon, *Geography*, Cambridge, 1988.
- Taberî, *Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk*, Vol. V., Beyrut, 1995.
- Taberî, *Tarih-i Taberî*, (Trans. D.S. Powers *The History of Taberî*) Vol. IV, Arnavutluk, 1989.
- Tafel, G.L.F. Thomas, G.M., *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, Vol.III, Viyana, 1856-1857.

